Tarih İncelemeleri Dergisi
XL-2, 2025, 675-701
DOI: 10.18513/egetid.1793620

İNGİLTERE'NİN MISIR İŞGALİNİ KALICILAŞTIRAN SUDAN KRİZİ (MEHDİ İSYANI) VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇÖZÜM ÇABALARI

İsa GÖKGEDİK*

Öz

Bu çalışma, 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgali akabinde Sudan'da patlak veren Mehdi İsyanı'nın (1881-1885) İngiltere'nin Mısır'daki hakimiyetini nasıl pekiştirdiğini incelemektedir. Kavalalı döneminin, işgale ve ardından gelen Sudan Krizi'ne giden yolda nasıl hayati bir zemin oluşturduğunu irdeleyen bu çalışmanın bulguları, Sudan'daki direniş hareketinin, İngilizlerin bölgedeki üstünlüğünü pekiştirdiğini göstermektedir. Kavalalılar döneminin yarattığı finansal bağımlılık ve yabancı müdahalesini işgale giden sürecin altyapısı olarak vurgulayan araştırma, İngiltere'nin Sudan'daki asayişsizliği kasıtlı olarak Mısır güvenliği için tehdit olarak göstermek ve işgali uzatmak suretiyle Sudan Krizi'ni işgali meşrulaştıran bir katalizör olarak kullandığını ortaya koymaktadır. Çalışmanın amacı, bu kritik dönemi sosyo-politik ve jeopolitik bağlamda değerlendirerek Osmanlı-Mısır-İngiltere ilişkilerinin dinamiklerini ortaya koymaktır. Arşiv belgeleri ve çağdaş kaynaklar kullanılarak dönemin iç karışıklıkları, dış müdahaleler, siyasi rekabet ve 19. yüzyıl sonlarında bölgede değişen güç dengeleri analiz edilmiştir. Çalışma, Osmanlı Devleti'nin Sudan'a müdahale teklifini reddetmesinin diplomatik gerekçelerini de değerlendirerek, Şark Meselesi literatürüne yeni bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Mısır, Sudan, Mehdi İsyanı, Kavalalılar, İngiltere*

Abstract

The Sudan Crisis (Mahdi Uprising) that Consolidated Britain's Occupation of Egypt and the Ottoman Empire's Efforts to Resolve It

This study examines how the Mahdist Uprising in Sudan (1881–1885) consolidated Britain's dominance in Egypt following the British occupation of Egypt in 1882. By investigating how the Khedival period laid the groundwork for the occupation and subsequent Sudan Crisis, this study reveals that the resistance movement in Sudan actually reinforced British supremacy in the region. The research emphasizes the financial dependency and foreign intervention created during the

* Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Kütahya.
E-posta: isa.gokgedik@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1750-1525.
(Makale Gönderim Tarihi: 30.09.2025 - Makale Kabul Tarihi: 29.12.2025).

Khedival period as the infrastructure of the process leading to occupation. It reveals that Britain deliberately utilized the Sudan Crisis as a catalyst to legitimize the occupation by presenting Sudanese unrest as a threat to Egyptian security, thereby prolonging the occupation. The study aims to evaluate this critical period within its socio-political and geopolitical context, thereby elucidating the dynamics of Ottoman-Egyptian-British relations. Internal disturbances, external interventions, political competition, and shifting power balances in the region during the late 19th century are examined through archival documents and contemporary source analysis. The study also evaluates the diplomatic rationale behind the Ottoman Empire's rejection of the proposal to intervene in Sudan, offering a fresh perspective on the literature surrounding the Eastern Question.

Keywords: *Egypt, Sudan, Mahdi Uprising, Kavalalı Dynasty, England*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı topraklarına katmasından sonra burada tesis ettiği merkezi gücün hakimiyeti 18. asrın başlarına gelindiğinde, valinin yerel güçler arasında dengeyi sağlama başarısına kadar indirgenmiş oldu. Mevcut hali mümkün olduğunca az değiştirerek Osmanlı otoritesini temin etme maksadı taşıyan I. Selim ile I. Süleyman'ın ferman ve kanunnameleri Mısır'daki merkezi idareyi 18. asrın ikinci yarısına kadar öyle veya böyle korudu.[1] Fakat bu yüzyılın ikinci yarısında, Bulutkapan Ali Bey'in (el-Kebîr) Mısır valisini görevden alması beylerini destekleyen Kölemen gruplarının yönetimde ne kadar tesirli olduklarını gözler önüne koymaktaydı. Bu hal, daha önceleri ocak ağalarıyla nüfuz mücadelelerinde yıpranan Mısır valilerinin Kölemenlerin devreye girmesiyle fiilen kontrolü kaybettiklerini göstermekteydi. Birbirine rakip Kölemen taraftarların daha sonraki çekişmelerle Mısır idaresini düşürdükleri durumun boyutu, fethinden yaklaşık iki buçuk asır (268 yıl) sonra bölgeyi, ilk kez başka devletlerin (Rusya, Fransa, İngiltere) dışarıdan müdahalesine açık hale getirmesinden anlaşılmaktadır.[2] Böylelikle Mısır 18. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti için, sadece otoritenin yeniden tesis edilmesi elzem olan bir eyaleti değil dışarıdan da gelecek hamlelere karşı korunması gereken bir idari birim haline geldi. Nitekim merkezi

[1] Kimche 1968, s. 448-450. Merkezi idarenin tesisi ve kalıcılığı konusunda Mısır'ı diğer Osmanlı eyaletlerinden ayıran hususiyetlerin dini, siyasi ve hukuki boyutları hakkında bk. Atçıl 2017.

[2] Para basmak ve adına hutbe okutmak suretiyle Mısır'da müstakil bir devlet kurmaya kalkışan Bulutkapan Ali Bey'in icraatları Memlük idaresinin yeniden canlandırılması (neo-Memlük) olarak kabul edilmiştir. Daha sonra yönetimi eline alan İbrahim ve Murad beyler ise bazı merkezlerin verilmesi mukabilinde Mısır'ın bağımsızlığına destek için Rusya'ya başvurunca İskenderiye'de Rus Konsolosluğu açıldı (1785). Ayrıca bu iki bey Osmanlı'dan izin almaksızın Fransızlarla bir ticaret antlaşması imzaladılar (1785). İngiltere de (hatta Venedik ve Rusya) İstanbul'a baskı yaparak antlaşmayı ilgaya çalıştı ve antlaşma Osmanlı hükümeti tarafından reddedildi. Söz konusu antlaşmanın, asilik işareti sayılabilecek sıradan bir otorite sarsıcı eylem olmayıp Osmanlı Devleti'nin hakimiyet haklarını ihlal ettiği anlaşılmaktadır. Zira antlaşmada Mısır'ın Osmanlı'ya karşı bağımsızlığını desteklemek ve hatta İstanbul'dan gelebilecek olası bir sefer durumunda İbrahim ve Murad beylere yardım etmek gibi hususların karara bağlandığı dile getirilmektedir. Hathaway 2009, s. 53-54; Ahmet Cevdet Paşa 2018, cilt IV, s. 333-334; Uzunçarşılı 1889, cilt V, s. 511-512; Zinkeisen 2011, cilt VI s. 388; Jorga 2005, cilt V, s. 66-67; es-Seyyid 2004, cilt XXIX s. 565; Karahan 2017, s. 77; Güner 2013, s. 170-171.

yönetimin otoritesini yeniden tesis etmek maksadıyla hemen bölgeye gönderilen Kaptan-ı deryâ Cezayirli Gazi Hasan Paşa Türk-Rus savaşı sebebiyle buna muvaffak olamadan geri dönmek durumunda kaldı.[3]

Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi başlangıçta umut verici görünmesine rağmen nihayetinde beklenen sonucu sağlayamamıştır. Bu girişimin başarısızlığı, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki etkin kontrol kapasitesine dair belirli soruları gündeme getirmiştir. Ayrıca bu sefer, Mısır'da yakın gelecekte ortaya çıkacak siyasi ve askeri gelişmelerin adeta bir öncüsü niteliğindeydi. Çok geçmeden dış tehdit konusunda en istenilmeyen başa geldi ve Fransız işgali gerçekleşti (1798-1801). Topraklarını bu işgalden kurtarmak için Rusya ile ittifak yapmak zorunda kalması ve Fransızları İngiltere'nin yardımlarıyla çıkarabilmesi hem Osmanlı'yı bundan sonra bir denge politikası izlemek durumunda bırakmış[4] hem de Mısır meselesinin açık bir şekilde uluslararası boyuta evrildiğini göstermişti. Çünkü dışarından bir devletin Mısır'a müdahalesinden kurtulmaya çalışan Osmanlı Devleti bunu başarsa bile ya başka bir devletten destek almak zorunda kalarak dışarıdan müdahaleye açık kalmaya devam etmiş ya da yeni bir devletin Mısır'a tasallutuyla baş etmek zorunda kalmıştı. Nitekim İngiltere, çıkarlarına tehdit gördüğü Fransızların Mısır'dan tahliyesi için Osmanlı Devleti'yle iş birliği yapmış olsa da bu kez himayesine aldığı Memlükleri korumak bahanesiyle Mısır'da kaldı ve askerini geri çekmedi. Yeni durumda, Osmanlı'nın iç işlerine karışma niyetinde olan İngilizlerin bölgeyi terk etmeyecekleri endişesi ortaya çıktı ama bir süre sonra askerler İskenderiye'yi boşaltarak Mısır'dan çekildi.[5] Fakat merkezi otoritenin tesisini imkânsız hale getiren İngiltere'nin müdahalesi, Kölemenleri yeniden iktidar ortağı ederek yeni bir kaosu başlatacaktı.[6]

Önce Fransızlar ardından İngilizlerin kalıcı olma teşebbüsleri Mısır'ın artık Akdeniz egemenlik mücadelesinde kritik bir rol üstlendiğini bariz olarak ortaya koymaktaydı.[7] İngilizler bir şekilde Mısır'dan çekilmiş olsa da geride bıraktıkları iktidar kaosu sebebiyle bundan sonra Kavalalılar olarak anılacak yeni süreç, Mehmed Ali ve ailesinin eyalette sadece Osmanlı otoritesini sarsan bir dönem olmakla kalmayacaktı. Giderek müstakil halde yönetilmeye başlayan Mısır, kontrolün bulunmadığı ve otoritenin resmiyetle sınırlı kaldığı yarı bağımsız bir eyalet olmak dışında, Osmanlı topraklarını işgal edip başkentini dahi tehdit edecek bir krize evrildi. Dahası bu kriz devletin kendi sınırları dahilindeki bir iç mesele olmaktan çıkıp merkezdeki Osmanlı idaresine baskı aracına dönüştü. Tam da bu yüzden araştırmanın asıl konusunu teşkil

[3] Ülker 1994, s. 13-25; Karahan 2017, s. 78-82.

[4] Karal 1938, s. 98-102; Çolak 2008, s. 162-183.

[5] Orhon 1987, s. 107-108; Süslü 1983, s. 266.

[6] İngilizlerin Kölemenler bahanesiyle gerçekleştirdiği müdahalesi ve bu krizin Bâbıâli üstünde hem İngiltere hem de Fransa tarafından baskı aracı olarak kullanılması hakkında bk. Çelik 2010; Güner 2015, s. 239-259.

[7] Mısır'ın tahliyesinde İngilizlerle ittifak kurulduğu ve Fransızlarla da sefer sonunda barış imzalandığı için hem Akdeniz güvenliği sağlanmış oldu hem de Rusların buraya inmesi önlendi. Fakat bu iki Avrupalı devletin yanı sıra Rusya'ya da verilen ticari izinler ve kapitülasyonlardan yararlanma hakkı Osmanlı tüccarı ve maliyesini zarar uğrattığı düşünülmektedir. Orhon 1987, s. 113.

eden Mısır işgalinde ve Sudan krizinin etkilerinde Kavalalılar dönemi mühim bir zemin ve arka planı oluşturmaktadır. Hatta bu dönemin bir sonucu olarak bu iki olay gerçekleşmiştir denebilir.

Bu araştırma, İngiltere'nin 19. asırdaki küresel siyasetini ve bu doğrultudaki doğu politikasını şekillendiren saiklerden bağımsız olarak Mısır işgaline zemin hazırlayan ve bunu kalıcı hale getiren iç faktörlere odaklanmaktadır. Dolayısıyla, İngiltere için hayati önemi haiz Hindistan yolunun güvenliği, hem Süveyş hattına sarkabilecek Fransa hem de Rusya'nın Akdeniz'de oluşturduğu potansiyel tehlike, küresel pamuk ticaretinde ve Britanya dokuma sanayisi için kritik tedarikçi konumundaki Mısır'ın ehemmiyeti gibi hususlar dışarıda bırakılarak, İngiltere'nin bu hedef ve stratejilerinin sonucu olarak gerçekleştirdiği işgalin dahili yönleri üzerinde durulmaktadır. Nitekim bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nin zayıflığı ve bölgedeki iktidarının sınırlı oluşu gibi etmenler de bir araya gelince İngiltere'nin Mısır'ı kontrol altına alma ve bölgede kalıcı nüfuz tesis etme politikası gerçekleşti. Sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde olayların değerlendirilmesi icap ettiğinde bahse konu işgal ve krizlerin kaynağı olarak söz konusu Kavalalılar döneminin hayati bir süreç olduğu görülecektir. Bu haliyle çalışma bu dönemi, hadiselerin cereyanında önemli bir olgu ve referans kabul etmekte, fenomenolojik önemini vurgulamaya çalışmakta ama bununla birlikte işgalin diğer arka planını da yok saymamaktadır. Sudan'daki Mehdi ayaklanmasının Mısır işgalinde İngilizler tarafından dayanak olarak kullanıldığı bilinmekteyse de çalışma bunun keyfiyetini açığa çıkarmaya çalışmaktadır. Sudan kriziyle İngilizler yalnızca Mısır'daki işgali meşru ve kalıcı kılmamış aynı zamanda işgalci genişlemeyi derinleştirmiş ve genişletmiştir. Bu sebeple "Mısır işgali" ifadesi yalnızca merkezî Mısır toprakları refere edilerek değil buranın doğal ve tarihi bir uzantısı olan Sudan toprakları, Kızıldeniz ve civarı kastedilerek kullanılmaktadır. Zira sürecin sonunda işgal buraları da kapsamıştır.

1. Krizin Öncülü Olarak Mısır'da Kavalalılar ve "Yabancı" Devletlerin Varlığı

İngiltere'nin 1882'de Kahire'ye girerek Mısır'ı fiilen işgaliyle başlayan süreç Sudan kriziyle daha karmaşık bir hal almıştı. Hatta bu durum İngiliz işgalini daha derin ve kalıcı hale getirmişti. Ancak burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri Kavalalı yönetimi ve beraberinde gelen yabancı devletlerin Mısır'daki varlığıdır. Kavalalı ailesinin izlediği siyaset Mısır'ı Osmanlı Devleti aleyhinde ve uluslararası düzeyde bir "mesele" haline getirirken içerdeki politikaların bir sonucu olan "yabancı unsurların" Mısır'daki etkinliği hem Mısır'daki işgalin hem de Sudan'daki krizin sebebini teşkil etmiştir. Osmanlı-Mısır siyasi problemlerinin Batılı devletler için doğurduğu siyasi müdahaleler, bu fırsatların akabinde elde ettikleri beynelmilel avantajlar, ayrıca 1882 öncesinde yabancıların Mısır'daki varlığının öncelikle nasıl bir borç krizine evrilip bölgenin dış müdahalelere açık hale getirildiği ve ardından işgalin gerçekleştiği bir bütün olarak ele alınabilirse daha muhkem bir yapısalcı yaklaşım elde edilebilir. Zira bu dönemde, özellikle yabancı varlığı ilk bakışta salt iktisadi ve siyasi sonuçları olan bir olguymuş gibi görünse de modernleşme adı altında hariçten gelecek

etkilerin önünü sonuna kadar açmış ve işgali getirecek yolların taşlarını yavaşça döşemiştir.[8]

1882 işgali öncesinde Kavalalılar dönemi, Mısır'ın Batı ile ilişkilerini önemli ölçüde dönüştürmüş ve bu durum Batı'nın müdahalesine zemin hazırlayan kompleks bir süreç olarak gelişmiştir. Batılı devletler, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı ile olan çekişmesinden faydalanarak Mısır üzerinde nüfuz kazanmaya çalıştılar. Mehmed Ali Paşa, Osmanlı'ya karşı gücünü artırmak için Batı'nın desteğini aradı ve özellikle Fransa ile yakın ilişkiler kurdu. Bu dönemin sonunda Mısır, özellikle İngiltere ve Fransa gibi büyük Batı güçlerinin nüfuz sahasına girdi ve bu da sonunda yabancı müdahalesi ve işgal süreçlerine yol açtı. Bilhassa Mehmed Ali Paşa'nın politikaları bu sürece öncülük etmiştir.[9] Onun zamanında sözde kalkınma/reform yahut gelişme olarak atılan adımlar ve uygulamalarda Fransa'nın açık bir rolü ve üstünlüğü bulunmaktadır. Fakat bununla birlikte Kavalalı'nın genel olarak sömürgeci politikalara karşı durduğu bilinmektedir. Zira İngilizlerin ona bazı altyapı teklifleri olmuştu, ancak o demiryolu inşasının gerektirebileceği uluslararası karışıklıklardan kaçınmak konusunda kararlı bir politika izlemişti ve İngilizlerin istediği demiryolunu da Fransızların istediği kanalı da kesinlikle reddetmişti.[10]

Mısır'ın siyasi bir mesele oluşu daha çok Osmanlı ile ilişkisi düzleminde ortaya çıkarak başlamıştır. İlk olarak, Kavalalı'nın Suriye üzerinden gerçekleştirdiği kalkışma (1831) Osmanlı payitahtını tehdit edecek kadar ilerlemişti. Özellikle kriz sonrası yapılan anlaşmalarda Avrupalı devletlerin başrolde olduğu söylenebilir. Rus filosunun boğazı geçerek İstanbul'da demirlemesi, Osmanlı'nın diğer devletlerin arabuluculuğundan medet umması ve II. Mahmud'un anlaşmalarda hoşnut olmadığı şartları kabul etmek durumunda kalması "Şark meselesi"nin önemli bir parçası olan Mısır probleminin ne kadar ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir.[11]

Mısır meselesi padişah ve valisi arasında yapılan Kütahya Anlaşması'yla da çözülemedi. Nihayetinde askeri olarak üstünlüğü ele geçirmek isteyen taraflar Nizip'te karşılaştılar ve muharebe Osmanlı ordusunun mağlubiyetiyle sonuçlandı (1839). Gelinen nokta Mısır krizini ikinci kez Avrupalı devletlerin müdahil olduğu bir mesele haline getirdi. Mısır sorununun çözümü için bir araya gelen İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya'nın ittifakıyla Londra Antlaşması imzalandı (1840). Fransa'nın da geri adım atmasıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır valiliğinin kendi soyundan gelecek en büyük erkek evlada bırakılmasını taahhüt eden sözleşmeyi kabul etti.[12] Esasında Padişah ve

[8] Mitchell 2001, s. 49-58, 68-76, 80-86, 91-94, 131-142, 171-176, 286-292, 296-298.

[9] Paşa'nın, alt yapı projelerinden ticaret ve üretime, askeriyeden eğitim ve sağlığa kadar kapsamlı modernleşme adımları hakkında özet bilgi için bk. Fahmy 2020, s. 84-85, 88-91, 98-107, 117-121, Güner Özden 2021, s. 14-17, 20. Ancak, Kavalalı'nın uygulamalarıyla bölge batı politikaları ve müdahalelerine açık hale gelmekle birlikte esasında Avrupalı güçlerin Mısır'ı baskılayıp engelleyici bir unsur olduğu ve en nihayetinde başarısız bir ülke olmasına sebebiyet verdiği modern milliyetçi Mısır yazarlarının güçlü bir şekilde dile getirdiği teorilerdendir. Fahmy 2010, s. 12-14, 17, 19-22.

[10] Rivlin 1961, s. 379.

[11] Altundağ 1945, s. 41, 75-83, 90-97, 100-123, 127-159.

[12] Kutluoğlu 2002, cilt XXV, s. 63-64; Karal 1988, cilt V, s. 196-203.

Valisi arasında cereyan eden bir anlaşmazlık ve iç karışıklık söz konusu iken süreç, her ikisini de yabancı devletlerin yardımına başvurmak zorunda bırakınca iki yönetimin de iç ve dış politikasında bu devletlerin ağırlığı daha da arttı. Mısır krizinin uluslararası bir boyuta taşınması yalnızca Osmanlı padişahı ve hükümetine karşı bir baskı unsuru oluşturmadı. Kavalalı ailesinin Mısır'ı yönetirken takip ettiği politikalar Avrupalı güçler için fazlasıyla davetkârdı. Bu yüzden sureta Osmanlı Devleti'ne bağlı, fiilen Mehmed Ali ve ailesinin kararlarıyla yönetilen Mısır, idarenin birçok noktasında Fransa ve İngiltere'nin tesiri altına girdi.

Yabancı karşıtlığıyla bilinen I. Abbas Hilmi, önceki dönemde hayata geçirilen reformları terk edilmesi gereken tehlikeler olarak gördü. Abbas'ın bu tutumuyla Mısır'da Fransız etkisinin azaldığı, diğer yandan İngiltere'nin ağırlık kazandığı görülmektedir. Abbas'ın İngiltere'ye yakınlaşmasının sebebi Tanzimat'ın uygulanmasında Osmanlı ile anlaşmazlık yaşayan Mısır'a Büyük Britanya'nın verdiği destekti. Bu destek karşılığında İngilizler İskenderiye-Kahire arasında demiryolu inşa etme imtiyazını aldı (1851).[13]

Abbas Hilmi'nin ölümüyle (1854) Mısır valiliği, Avrupa ile iyi ilişkiler kurmayı amaçlayan amcası Said'e geçti. Onun 1854'te kurduğu Mısır Bankası'yla Avrupa finans ve ticaretinin Mısır'daki etkinliği başlamış oldu.[14] Ancak onun İngiltere'yle ters düşmesi çok gecikmedi. Kendisine çok yakın bir isim olan Fransız diplomat Ferdinand de Lesseps'e Süveyş Kanalı'nın yapımı için imtiyaz verdi. Fakat ekonomik ve siyasi menfaatlerinin kayba uğrayacağı endişesiyle bu projeye İngiltere karşı çıktı. Bâbıâli de Kırım Savaşı'nda en önemli müttefiki gördüğü İngiltere'nin itirazı ve Mısır'daki siyaseti gereği Lesseps'in imtiyazına onay vermedi.[15] İnşasına gecikmeli de olsa başlanan kanal projesi iktisadi sıkıntılar da doğurdu. Said'in politikaları Mısır'ın baş edemeyeceği finans krizini doğurunca Bâbıâli'nin itirazlarına rağmen Avrupa'dan borçlanma yoluna gidildi (1862).[16]

Kanalın açılmasıyla birlikte Mısır hem İngiltere hem de Fransa için büyük bir jeopolitik değer kazandı. 1863'te Mısır valisi olan İsmail Paşa kısa süre içinde aldığı imtiyazlarla hem yetkilerini genişletti hem de veraset usulünün kendi soyu üzerinden devam ettirmeyi başardı. Ancak yeni unvanıyla (hidiv) Avrupa'da müstakil bir hükümdar gibi davranmaya başlaması sebebiyle Bâbıâli tarafından yetkileri sınırlandırıldı.[17] Fakat çok geçmeden bu kısıtlamalar kaldırılmış ve İsmail Paşa yeniden Bâbıâli'nin izni olmaksızın Avrupa devletleriyle borç antlaşması imzalama yetkisini

[13] Colombe 1986, cilt I, s. 13; Rivlin 1961, s. 368-380; Heyworth-Dunne ts., s. 288-301.

[14] Said, köle ticaretinin yasaklanmasına dair çıkardığı kararname ve Eastern Telegraph Company'ye verdiği Kahire-İskenderiye-Süveyş arasında telgraf hattı döşeme imtiyazıyla İngiliz desteğini pekiştirmiş oldu. Bunlara ilaveten Avrupa sermayesiyle 1854'te ilk kez River Navigation and Transport Company ve 1857'de dış ticarete yardım maksadıyla ticari olarak Navigation Company kuruldu.

[15] Resmi izin olmaksızın başlayan kazılar yarıya geldiğinde Osmanlı kanalı onayladı (1866, sonraki vali İsmail döneminde).

[16] Bosworth 1995, cilt VIII, s. 859-860; Altundağ ts., cilt X, s. 87-89; Kurşun 2008, cilt XXXV, s. 573-574; Kızıltoprak 2010a, s. 28-29.

[17] Çetin 2001, cilt XXIII, s. 117-118.

padişahtan almayı başarmıştır.[18] 1873 fermanı ile İsmail Paşa hukuki olarak neredeyse yarı müstakil bir konum elde etmiş olmasına rağmen bu imtiyazları elde etmek uğruna İstanbul'daki yöneticilere yüklü miktarda ödemeler yapmıştı.[19] Hidiv İsmail hem bunları karşılamak hem de Mısır'daki faaliyetlerinde yapacağı harcamalar için yüklü miktarda borç altına girdi. İsmail'in politikaları aldığı borçları dahi verimli kullanmaktan bir hayli uzaktı. Bu yüzden o, ağır borç yükünden kurtulmak için Süveyş Kanalı'nın hisselerini İngiltere'ye sattı.[20]

İktisadi kriz 1875'in sonlarına doğru gelindiğinde Paşa'nın ödemeleri durdurmasına kadar vardı. İngiltere'den gönderilen Stephen Cave Mısır maliyesinin tüm ayrıntılarını araştırmak ve raporlamakla görevlendirildi. Hazırlanan rapor durumun vahametini ortaya koyarken Avrupalı devletler ve finansörler menfaatlerine halel gelmeden borçların ödenmesi konusunda yaptıkları uzun tartışmalar ve müzakereler sonucunda anlaşmaya vardılar. Neticede borcun tamamı ödenene kadar kalıcı olacak "Düyûn-ı Umûmiye Hazinesi"[21] kuruldu (1876).[22] İngiltere ve Fransa'nın Mısır üzerindeki ikili kontrolü (dual control) 1879'da başladı. Bu ülkeler atadığı müfettişlerle Mısır'ın mali ve idari işlerini sıkı bir kontrol altına aldı. Mali alandaki İngiliz-Fransız ortak hakimiyeti halk için ağır bir dönem oluştururken Mısır siyasetine de el attı. Hidiv İsmail, Nubar Paşa riyasetinde karma bir kabine kurmaya icbar edildi. İsmail Paşa Mısır'ı müstakil bir devlet haline getirmeyi arzularken sonunu düşünmediği borçlar yüzünden bölgede yabancı tesirinin yerleşmesini ve ardından yabancıların hükümete ortaklık etmelerini kabul etmek zorunda kaldı. İsmail Paşa kötü gidişata son vermek için halkın tepkilerini ve Mısır'da esen havayı da arkasına alarak Said Paşa'ya milli bir

[18] Mehmed Ali Paşa zamanından beri verilen imtiyazları da kapsayacak şekilde düzenlenen 1873 fermanında geniş yetkilerin yanı sıra devletin politikasına halel getirmeyecek şekilde yabancılarla gümrük, ticaret ve iç işleri hakkında mukavele yapma ve yenileme izni de verilmişti. Sanafiri 1993, s. 100.

[19] Söz konusu ferman hem Bâbıâli hem de yabancı ülkelerle olan ilişkileri düzenlediği için Mısır'ın anayasası niteliğinde görülmüştür ve Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasında büyük rolü olduğu dile getirilmiştir. Ferman hakkındaki görüş ve değerlendirmeler, Avrupa devletlerinin yaklaşımları ve ayrıca İsmail Paşa'nın İstanbul'da verdiği hediyeler, yaptığı ağır masraflar için bk. Sanafiri 1993, s. 98-103.

[20] Kızıltoprak 2010a, s. 40-41; Polat 2015, s.7-8.

[21] Commission of the Public Debt/Caisse de la Dette publique d'Egypte. Özçelik 2023, s. 1425.

[22] Varılan anlaşma Mısır hazine ve maliyesine "Tahsilatlar", "Denetim ve Kamu Borçları" vazifelerinden sorumlu olacak biri İngiliz diğeri Fransız olmak üzere iki kontrolör/müfettiş atanması, ayrıca yine imtiyaz borcu ödenene kadar kalıcı olacak şekilde demiryolları ve İskenderiye limanını idare edecek bir komisyon (bir Fransız ve iki İngiliz üyenin başkanlığında iki yerli üye) kurulmasını da kapsamaktaydı. Üstelik Borç Komiserlerinin, Maliye Bakanlığı'nın da üzerinde olan söz konusu yetkileri "borcun garantilerinin himayesi açısından" teyit edilen yeni mahkemelerin koruması altına alınmıştır. Böylece Mısır Hükümeti, İngiliz Şansölye Mahkemesi kadar bağımsız ve nispeten bir o kadar güçlü bir otoriteye tabi tutulmaktaydı. McCoan 1877, s. 129-145.

kabine kurdurdu[23] ve borçların ödeme şeklini değiştirmek istedi. İsmail Paşa'nın gerçekleştirmeye çalıştığı köklü değişiklikler haliyle İngiltere ve Fransa'nın tepkisine neden oldu. Bismark'ın etkisiyle iki devlet Hidiv İsmail Paşa'nın azlini Bâbıâli'den talep etti ve Sultan II. Abdülhamid onu azlederek yerine yine Avrupalıların istemiş olduğu Tevfik Paşa'yı tayin etti (1879).[24]

Yönetimin en tepesinde gerçekleşen değişiklik, Avrupa merkezli İkili Kontrol'ün Mısır üzerindeki idari ve mali nüfuzunu güçlendirmiş oldu. Bu arada alınan tedbirler ve yeni uygulamalar ise halkın daha müşkül duruma düşmesine yol açtı. Borçların ödenebilmesi için asker sayısının azaltılması en başta gelen önlemler arasındaydı. Hem ordu içindeki bu rahatsızlık hem de Türk ve fellah kökenli subaylar arasındaki anlaşmazlık süresince Urabi Paşa (1841-1911) ismi öne çıkmaya başladı. Urabi, ordu içi mücadelede memnuniyetsiz grubun öncüsü konumunda iken diğer yanda Avrupalıların yönetimde söz sahibi olmaları ve Mısır üzerindeki etkilerinden rahatsız olan her kesimin sözcüsü oldu. Zamanla milliyetçi bir hüviyete bürünen hareketin (Vatanîler) lideri olan Urabi, yerli eşraf ve ulemadan gördüğü destekle 1882'de Barudi hükümetinde Cihadiye Nazırı olacak kadar güçlendi. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak Hidiv Tevfik'i desteklemeye çalışması Mısır'da kontrolü ele geçirme çabası olarak görüldüğü için İngiltere ve Fransa, Urabi'nin sebep olduğu karışıklıktan istifade etmeyi benimsemekle birlikte Hidiv'i korumayı da kendi üzerlerine almayı istiyor, bu avantajı Osmanlı'ya bırakmaya razı olmuyordu. İskenderiye'deki yerli-yabancı çatışmasının büyümesi ve Urabi'nin muhtemel yabancı müdahalesine karşı savaş hazırlıkları üzerine, Hidiv Tevfik'i himayesi altına alan İngilizler daha önce topa tutmuş oldukları İskenderiye'yi işgal etti. Urabi, birliklerinin bozguna uğraması ve Kahire'nin kuşatılmasından sonra teslim oldu. Böylece Mısır'ın İngilizler tarafından işgali gerçekleşti.[25]

Dolayısıyla Kavalalı ailesinin politik uygulamaları uluslararası önemi gidererek artan Mısır'da öteden beri var olan yabancı baskısının artmasına zemin hazırlamış oldu. Bilhassa kontrolsüz borçlanma siyasetinin Mısır mali krizini doğurduğu görülmektedir. Üstelik bu durum Mısır ekonomisini dışa bağımlı hale getirmiş[26] ve haliyle Mısır siyaseti de dış gelişmelere daha duyarlı hale gelmiştir. Avrupa sermayesini kullanarak Avrupa baskılarına dayanabilecek kadar güçlü bir devlet ve ekonomi kurma çabaları yalnızca Avrupa'ya olan bağımlılığın artmasına yol açmıştır.[27] Ancak Mısır sorununun ortaya çıkmasında ve bunun, ardından gelen peş peşe krizlerle kalıcı bir işgal ve -etkileri bugüne dahi ulaşan- bir sömürüye dönüşmesinin arka planında Kavalalı dönemi siyasi

[23] Yabancıların Mısır hükümetinde etkili hale gelmeleri, halkın milli ve dini duygularını zedeledi. Bu durum, Şubat 1879'da büyük protestoların yapılmasına yol açtı. Halkın ve ordunun tepkileri üzerine, İsmail Paşa iki yabancı müfettişin görevine son verdi. Çetin 2001, cilt XXIII, s. 118.

[24] Altundağ 1988, cilt V/II, s. 1117; Altunay Şam 2001, s. 55-60.

[25] Altunay Şam 2001, s. 62-68, 70-72, 80-87, 98, 104-109, 125-127; Görgün 2012, cilt XXXXII, s. 167-169; Polat 2015, s. 9-11; Deringil 1988, s. 10-15.

[26] İngiliz ekonomisiyle geliştirilen yakın bağların artan önemi, 1848 ile 1860 arasında Mısır'ın İngiliz ihracat pazarı olarak yirmi altıncıdan on ikinci sıraya yükselmesinden ve 1854 ile 1860 arasında İngiliz ithalatının onuncu en önemli tedarikçisi olmaktan altıncı sıraya yükselmesinden görülebilir. Owen 1993, s. 116.

[27] Owen 1993, s. 116-117.

ihtirasları, modernizasyon politikaları, bundan kaynaklanan dış borçlar ve yine bunun sebep olduğu Mısır'ı dışarıya bağımlı hale getirme, dış yönlendirmelerin kıskacında bırakma gibi faktörlerin yattığı görülmektedir.[28]

2. İngiltere İşgali ve Sudan Meselesi (Mehdi Ayaklanması)

İngiltere'nin Berlin Konferansı'na (1878) doğru ve sonrasında, II. Abdülhamid'in siyasetini kendi politikalarına aykırı görmesiyle Osmanlı'ya yaklaşımında gerçekleşen değişiklik Mısır'ın işgali ile somut bir hale bürünmüş oldu. Avrupalı devletlerin ekonomik nedenlerle Mısır'da oluşturduğu alt yapı İngiltere'nin fiilen bölgeye yerleşmesiyle siyasi rengini de ortaya koymuş oldu. Fransa'nın iç işlerindeki hassas durumdan ötürü İngiltere tek başına Mısır'a girmişti fakat bu topraklar hala Osmanlı egemenliği altındaydı. Bu yüzden İngiltere de devletlerarası politika gereği işgalin sürekli olmadığını vurgulamaktaydı. Her ne kadar Mısır'a yerleşme niyetinin olmadığını ve karışıklıklar giderilir giderilmez askerini çekeceğini belirtmiş olsa da İngiltere'nin hedeflerinin başka olduğu daha İstanbul Konferansı'nın tertibindeki hevesinden, konferans müzakerelerindeki tavırlarından ve burada vermiş olduğu sözlere riayet etmemesinden anlaşılmaktaydı.[29]

İngiltere dışında kalan neredeyse bütün Avrupa devletleri işgale tepkili iken İngiltere'nin işgale son vermesi Mısır'daki problemlerin giderilmesine bağlı görülmekteydi ve bunların çözümü hiç de kolay değildi. Kahire merkezli meseleler bir çözüm beklerken Mısır'daki durumu daha da karmaşık hale getiren ve İngiliz varlığını/işgalini uzatan gelişmeler bölgenin mülhakatından olan Sudan'da ortaya çıktı. Sudan coğrafyası Osmanlı'nın Mısır'ı fethinden sonra yine Kahire'ye bağlı bir şekilde idare edilmekteydi. Masavva ve Eritre'ye kadar uzanan Osmanlı'nın Sudan idaresi daha çok kıyı bölgesiyle sınırlı olmakla birlikte 16. yüzyılın ortasından itibaren Habeş Eyaleti adı altında şekillendi ve gelişti. İlerleyen dönemlerde bazen Cidde sancağı bazen de Mekke Şeyhülharemliği ile tevcih edilen Sudan toprakları Masavva ve Sevakin'de teşkil edilen kaymakamlıklar eliyle yönetilmeye devam etti. Bu süreçte beylerbeyiler yönetici olarak atanırken zamanla onların yerlerine gönderdiği mütesellimler ve yerlilerle yapılan evliliklerden doğan nesil içerisinden seçilen naibler eliyle idari işleyiş sürdürüldü. 19. asrın başlarında Mısır'da söz sahibi olan Kavalalı ailesi Osmanlı Devleti adına Sudan'ın da idaresini ele geçirerek yönetti (1821-1882).[30] "Türkiye Dönemi" olarak adlandırılan Mısır hâkimiyeti sırasında Türk memurların yanı sıra Sudan'da görev yapan Avrupalılar da bulunmaktaydı. Bilhassa İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgalinden sonra Sudan'da İngiliz valiler göreve gelmeye başladı. Fakat bu tarihten çok kısa bir süre önce Muhammed Ahmed el-Mehdî önderliğinde başlamış olan dini nitelikli hareket

[28] İlgili literatürde meselenin bu şekilde formüle edilip değerlendirilmesine sıkça rastlanmaktadır. Örnek için bk. Fahmy 2020, s. 123-170, 183-194; Kızıltoprak 2010a, s. 27-46; Gümüş 2018, s. 17-32.

[29] Altunay Şam 2001, s. 99-105; Uçarol 2010, s. 426.

[30] Mehmed Ali Paşa bu eyaletin bir süre Kahire'den gönderilen paşa unvanlı idareciler tarafından bağımsız yönetilmesine yönelik bir idari düzenlemeyle adem-i merkeziyet anlayışını benimsemişse de bir müddet sonra bundan vazgeçerek eski idare şekli olan Kahire'den vali gönderme uygulamasına döndü. Orhonlu 1996a, s. 146; Altunay Şam 2001, s. 162.

(1881) halkın yabancılara karşı hoşnutsuzluğunu dışa vurduğu bir tepki ve başkaldırıya dönüştü.[31] Bu yerli isyan hareketi kısa sürede oluştu ve önü alınamaz bir büyüklüğe ulaştı.[32] Dahası İngiltere, Mısır'daki varlığını sürdürmek için meşru bir gerekçe oluşturmak amacıyla, Mısır'ın ayrılmaz bir parçası gibi olan Sudan'daki karışıklıklara özel bir ilgi gösterdi. Sudan bölgesinde yaşanan yenilgiler her arttığında, İngiltere bunları fırsat bilerek Mısır'ın güvenliğinin ve sınırlarının tehdit altında olduğu iddiasını yaydı.[33] Bu şekilde Sudan meselesini kasıtlı olarak uzatarak, Mısır'daki işgalinin devamı için gerekli zemini hazırladı.

Mısır'a dair planları olan İngiltere'nin Sudan üzerinde de hâkimiyet ve kontrol tesis etmek istediği açıktı. Çünkü doğu sömürgeleri konusunda İngiltere için Mısır ne ise tarih boyunca Mısır'ın tabii bir uzantısı konumunda olan Sudan da aynı stratejik öneme sahipti. Bu yüzden Sudan'da meydana gelen kargaşayı fırsat olarak gören İngiltere Mısır'daki varlığının zorunlu olduğunu ispat için Sudan olaylarını kullandı. Ortaya çıkan asayişsizliğin Mısır hududunu tehdit ettiği bahanesiyle Sudan meselesini ve Mısır'daki ikametini uzattı.[34] Dolayısıyla Mehdilik hareketiyle alevlenen Sudan krizinin, İngiltere'nin Mısır'daki işgalinde katalizör bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

1881'de Mehdilik iddiasıyla ortaya çıkarak yönetime isyan eden Muhammed Ahmed (Mütemehdi)[35] ertesi yıl da onu önemsiz gören Mısır kuvvetlerine karşı önemli zaferler kazandı. Bir sonraki sene Darfur ile merkez Hartum arasındaki bölgenin önemli kavşak noktalarından olan Ubeyd'i ele geçirdi ve civarını kontrol altına aldı. Yarbay Stewart'tan (1843-1885) sonra, İngiltere'nin, başarılı olacağına inanarak bölgeye sevk ettiği William Hicks (1830-1883) bütün çabalarına rağmen Muhammed Ahmed'in askerleri karşısında yenilmekten kurtulamadı. Giriştiği mücadelede kendisi ve çok sayıda İngiliz subayı öldürüldü.[36] İngilizlerin ve Mısır hükümetinin kendini durdurma çabalarını başarıyla savuşturan Mütemehdi Sudan'daki nüfuzunu bu galibiyetle artırdı. Üstelik Ubeyd'in ele geçirilmesi sırasında silah ve teçhizatlarıyla kendisine katılan Mısırlı askerler ve el koyduğu paralar sayesinde daha da güçlendi. Yaklaşık 6.000 tüfek, beş tabanca, bir miktar cephane ile 100.000 sterlin değerindeki nakit parayı ganimet

[31] Muhammed Ahmed'i harekete geçiren faktörler ve bölgedeki etkisi için bk. Barlak 2022, s. 832-834.

[32] Kavas 2009, cilt XXXVII, s. 461-463; Warburg 1989, s. 769; Orhonlu 1996b, cilt XIV, s. 363-367.

[33] Altunay Şam 2001, s. 163.

[34] BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (*Y.A.HUS.)*, 175/58, 30 Kasım 1883. Altunay Şam 2001, s. 163; Polat 2015, s. 13.

[35] Sahte Mehdi anlamındaki bu kavramın kullanımı için bk. BOA, İrade Dahiliye (*İ.DH.)*, 1295/102212, 25 Şubat 1884.

[36] BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği *(Y.PRK.TKM.)*, 7/14, 22 M. 1301/23 Kasım 1883. Bu mağlubiyette eski Hint ordusu albaylarından Hicks'in yanında yer alan Avrupalıların tamamen öldürüldüğü zikredilmiştir. Ayrıca Mütemehdi Muhammed Ahmed'in eline çok sayıda silah ve cephane geçmiştir. Ömer Kâmil Paşa 1304, s. 79-81; Holt 1970, s. 55-74; Searcy 2011, s. 19, 58, 90, 139-141; R. Slatin Pasha 1914, s. 77-84, 123-153.

olarak ele geçiren Muhammed Ahmed bütün evrakını imha ettiği Hükümet Konağı'na yerleşti ve Kordofan'a hâkim olduktan sonra kendi yönetimini kurmaya başladı. Bu yönetimin kapsamına ve kurallarına dair de çok sayıda bildiriyi etrafa dağıttı.[37]

Albay W. Hicks'in yenilgisi Osmanlı açısından lehte ve aleyhte yorumlanabilecek bir durum idi. Mütemehdi'nin başarısının tescili sayılabilecek bu mağlubiyet Sudan'ı işgal politikasında İngiltere'nin tökezlemesine sebep olurken aynı zamanda dünya kamuoyunda önemli bir prestij kaybı anlamına gelmekteydi. Üstelik daha da önemlisi İngilizlerin Sudan'daki başarısızlığı Mısır'daki hâkimiyetlerinin sorgulanmasına neden oldu.[38] Osmanlı'nın aleyhindeki durum ise Mütemehdi'nin daha da cesaretlenerek gönderdiği mektuplarla Osmanlı otoritesini zayıflatmaya yönelik girişimleriydi. Mütemehdi, hareketine başladıktan kısa bir süre sonra Sudan dışındaki topraklara mektuplar iletmeye gayret etti. Birçok insanı ve bölgeyi düşmanlarıyla savaşmaya davet etmiş olması taraftarlarının ve gücünün artacağı anlamına geliyordu. Böyle bir isyan dalgasının Sudan'ın ötesine herhangi bir şekilde yayılması ihtimali Osmanlı Devleti için tehlikeli bir durumdu. Özellikle Hicaz hassas bir konumdaydı.[39] Çünkü Müslümanların yaşadığı topraklarda meydana gelecek olası bir isyan Halifenin ve devletin isteyeceği son şeydi. Fakat Osmanlı makamlarının konuyla ilgili çekincelerinde endişeye mahal olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Bölgeden alınan Arapça bir raporda Mütemehdi'nin halk ve Bedeviler üzerinde bir tesirinin olmadığı, yerel kabilelerin çoğunun da kendisini işitmediği bildirilmekteydi. Ancak Mehdi hareketinin Hicaz dışındaki Yemen ve Trablusgarp gibi bölgelerde bir karşılığının olmadığına yönelik raporlara rağmen Osmanlı Devleti gerekli önlemleri almaya o zaman ve daha evvelden başlamıştı.[40]

Sudan'daki Mehdi isyanı her ne kadar İngiltere için beklenmedik bir gelişme olsa da bu krizi Mısır'ı işgal politikasının bir parçası haline getirdiği ve hatta daha başka hedeflere dönüştürdüğü görülmektedir. İsyanın patlak verdiği ilk andan beri meseleye bakışı ve süreç içerisindeki hamleleri de bunu desteklemektedir. Londra elçisinin telgrafı son gelişmeler üzerine İngiltere'nin siyasi tavrını özetlemektedir. Buna göre İngiltere, Sudan konusunda kesin bir karar almak yerine olayların nasıl gelişeceğini bekliyor, gerçek düşünce ve niyetlerini açıklamıyor ve kendisini zayıflamış veya

---

[37] Mütemehdi Muhammed Ahmed, zaferinden sonra ülkenin her yerine elçiler göndermekle meşgul oldu. Bölgenin en önemli şehrini ele geçirilmenin prestijiyle birlikte propagandasına yeni bir ivme kazandırdı. Mütemehdi'nin çok geniş bir yelpazedeki bildirileri (kadınların davranışları, muhtelif emirler, evlilik merasimleri, adli işleyiş, şerifleri itaate davet, Mısır hükümetinin izlerini taşıyan her türlü uygulamanın kaldırılması ve yerlerine Sudan geleneklerinin ihya edilmesi, kutsiyetini (!) vurgulayan rüya ve anlatılar, emirlerine itaatsizlik edenlerin durumları) için bk. Wingate 1891, s. 55-67.

[38] Özdağ 2022, s. 51.

[39] Sudan Mehdisi'nin buraya yönelik oluşturduğu tehlike karşısında Osmanlı'nın taşıdığı hassasiyet için bk. Koçyiğit 2014, s. 94-97. Ayrıca mektup gönderilen diğer coğrafyalar için aynı eserde bk. s. 92-94.

[40] BOA, Yıldız Perâkende Meşîhat Dâiresi Marûzâtı *(Y.PRK.MŞ.)*, 1/49, 11 S. 1301/12 Aralık 1883; *Y.A.HUS.*, 175/104, 24 S. 1301/25 Aralık 1883; Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı *(Y.PRK.BŞK.)*, 7/14, 29 M. 1300/10 Aralık 1882.

endişeli göstermemeye çalışıyordu. Bununla birlikte İngiltere, Mütemehdi'nin daha fazla ilerleyemeyeceğine ve Baker Paşa komutasında bulunan Sevakin'deki Mısır askerinin düzen ve güvenliği sağlayacağına inanıyordu. Ayrıca bu kuvvetlerin Hartum'a kadar ilerleyip şehirdeki askerlerin geri çekilişini kolaylaştırmak için Sevakin ile Berberistan arasındaki iletişim hattını açacağını umut ediyordu.[41]

İngiltere için Sudan'daki olaylar aleyhte gelişmeye devam ettikçe zaman daralıyordu ve bir şekilde harekete geçmek gerekiyordu. Genel konsül olarak Mısır'a gönderilen Baring (Cromer) (1841-1917) aracılığıyla İngiltere, asker göndermek suretiyle Osmanlı'nın olayları kontrol etmesi gerektiğini öne sürmekteydi.[42] Baring'e göre Sudan, Mısır yönetimi için gelirden çok masraf çıkarmaktaydı.[43] Ayrıca İngiltere'nin Mısır'daki vazifesi itibariyle burası sözde ehemmiyetli değildi. Problemi Mısır hükümetinin çözmesi gerektiğini söyleyen Baring dahası İngiltere'nin Sudan'ı tahliye etmesi görüşündeydi. Mısır Hidivliği'nin bu teklife cevabı ise Mısır vergisinin Sudan'a ait kısmı düşürülmek kaydıyla bu toprakların Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesi şeklindeydi. İngiltere de böyle olması gerektiğini savunuyor ve hatta Osmanlı askerinin Mısır'a uğramadan Sevâkin'i harekât üssü yapmasını şart koşuyordu. Tahliye konusundaki baskılarını iyice artıran İngiltere Sudan'da bulunan Mısır askerinin de Vadi-i Halfa'ya çekilmesini istiyordu.[44] Hidiv'le birlikte görev yapan Şerif Paşa (1826-1887) hükümeti de Sudan'ın kendileri için önemi ve Mısır'ın güvenliğini tehdit edebilir endişesiyle tahliye işlemine karşı durmaya, bu konuda büyükelçi Baring'i çeşitli tekliflerle ikna etmeye çalışıyordu.[45]

Osmanlı Devleti konuyu Meclis-i Vükelâ'da görüştü. Varılan kanaate göre, Sudan tamamen veya kısmen Osmanlı'ya bırakılmak istense de Mısır sınırlarında olası bir değişiklik Osmanlı Devleti'nin görüş ve onayına bağlıydı. Mısır'ın ise böyle bir konuyu gündeme getirmek ve hatta bu konu için İngiltere ile görüşmek yetkisi bulunmamaktaydı. Ancak Bâbıâli bu kanaatini ve böyle bir konuda kendisine müracaat etmesi gerektiğini Mısır'a bildirmek istemedi. Şayet bildirse alınacak cevap belliydi ve Mısır, Sudan'ın muhafazasında yeterli askeri gücü bulunmadığını ileri sürerek sorumluluktan kurtulacaktı. Mecliste ayrıca olası şöyle bir senaryo üzerinde de durulmuştur: İngiltere konuyu kendi açısından değerlendirdiğinde mesuliyeti gereği yalnızca Mısır'ı Mütemehdi'ye karşı koruyacağını, Sudan'a müdahale etmeyeceğini ve

[41] BOA, *Y.A.HUS.*, 175/58, 2 S. 1301/3 Aralık 1883.

[42] BOA, Yıldız Esas Evrakı *(Y.EE.)*, 124/64, 20 R. 1301/19 Ocak 1884; *Y.PRK.BŞK.*, 7/14, 29 M. 1300/10 Aralık 1882; Kızıltoprak 2010b, s. 172.

[43] Mısır hazinesi aleyhinde oluşacak bu denli büyük masraflar haliyle İngiltere'nin alacakları için de bir engel teşkil edecekti ve öteden beri alacakların temini için yapılan hesapları boşa çıkaracaktı. İngiltere'nin Sudan isyanı hakkında iktisadi çekincelere sahip oluşu, Hicks'in bölgedeki olayları yatıştırmak için gönderilmesi sırasında yanına verilen askerlerin daha ziyade mahkumlardan oluşmasında da kendini göstermektedir. Buradan İngiltere'nin bu sefer için para harcamak istemediği anlaşılmaktadır. Nitekim disiplinden yoksun bu 10.000 kişilik birlik başta Hicks olmak üzere pek çok Avrupalı askerin de ölümüyle sonuçlanan hezimeti kaçınılmaz kılmıştı. Gençoğlu 1997, s. 88.

[44] Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 87-88; Özdağ 2022, s. 59-60.

[45] Özdağ 2022, s. 56, 59-63.

asker göndermeyeceğini düşünebilirdi. Ancak, Osmanlı Devleti, Sudan bölgesinin Mısır topraklarından ayrılması düşüncesine razı olmadığı halde, İngiltere bu işi kendisinin üstleneceğini de bildirebilirdi. Buna ilaveten Bâbıâli tarafından da Sudan'a askeri müdahale kararlaştırılmaz ise, İngiltere'den alınması muhtemel böyle bir hamle karşısında Osmanlı tamamen kendi takdir yetkisiyle hareket etmiş ve istemeden de olsa sorumluluğu üstlenmiş, başka bir deyişle yetkisini kullanmamış ve böylelikle İngiliz müdahalesinin önünü açmış olacaktır. Mısır Hidivliği'nin acizliği de göz önünde bulundurulursa böyle bir durumda Sudan'ın nasıl ve hangi hükümet tarafından yönetileceğine dair farklı görüşler ortaya çıkacak ve konu daha da karmaşık hale gelecektir. Meclis-i Vükelâ'ya göre bu konuyla ilgili alınacak bütün tedbirlerin temeli, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki askeri harekâta katılmayı kabul edip etmemesine bağlı görünmektedir. Asıl mesele şu ki, Lord Granville (1815-1891) tarafından Musurus Paşa'ya (1807-1891) bildirildiği üzere İngiltere Mısır'ın muhafazasını üstlendikten sonra dedikleri gibi Osmanlı askerinin yalnızca Sudan'a gönderilmesini ve bunun için de özellikle Sevakin'in harekât üssü olmasını mı kabul edecektir? Yoksa genel anlamda Mısır'da Osmanlı Devleti ile ortak bir askerî harekâtı uygun görüp, asayişin tamamen temin edilmesinden sonra her iki devlet askerinin uygun bir zamanda Mısır'ı boşaltmalarına razı olacak mıdır? Bu gibi bilinmezler müzakere olmadıkça ve beraber diğer devletlere de uygun görülen uzlaşma yolları tercih edilmedikçe, Mısır meselesinin Osmanlı Devleti'nin hukuk ve çıkarlarına uygun olacak bir sonuca ulaşması imkânsız görülmüştür. Meclis-i Vükelâ'da yukarıdaki bütün ihtimallerin hesaba katılarak verildiği nihai kararda Mısır sınırlarının değiştirilmemesi, yani Sudan'ın eskisi gibi Mısır toprakları içinde kalması için gerektiğinde Osmanlı Devleti tarafından asker gönderilmesi tek ve zorunlu tedbir olduğu anlaşılmasına rağmen ne suretle olursa olsun bunu gerçekleştirmenin imkânsız olduğu vurgulandı.[46]

Osmanlı Devleti'ne göre İngiltere ile yapılması gereken görüşme ve müzakereler Sudan'daki olaylar değil Mısır meselesinin esası üzerinden yürütülmeliydi. Nitekim hem Sudan olayı hem de diğer yerlerde temkinli davranmak gibi önlemlere gerek duyulması hep Mısır meselesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden konuyla ilgili kabul edilebilir bir çözüme ulaşmak için gidilecek yolların birincisi ve şimdilik işin özüne de uygun görülen seçenek İngiltere ile barışçıl görüşme yanlısı görünmek ve onların da olumlu olması halinde Osmanlı'nın haklarına uygun olacak şekilde görüşmelere devam ederek meseleyi bir sonuca ulaştırmaya çalışmaktır. Şayet başlangıçta veya görüşmeye girişildiğinde İngiltere'nin düşünce ve istekleri, Osmanlı Devleti'nin meşru ve elde edilmesi zorunlu olan çıkar ve amacına uygun olmazsa, uzlaşmanın gerçekleşmemesine İngiltere'nin sebep olduğu dayanak kabul edilerek, başka hangi yolu izlemek gerekirse artık Osmanlı Devleti'nce onun seçilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır.[47] Bâbıâli daha sonra Londra Seferati'ne gönderdiği ve Dışişleri bakanı Lord Granville'e ulaştırılmasını istediği yazıda İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesi durumunda Sudan isyanını asker sevkine gerek kalmadan bir komiser göndermek ve gerekli tedbirleri almak suretiyle

[46] BOA, *Y.EE.*, 124/62, 9 Ra. 1301/8 Ocak 1884; *Y.EE.*, 124/67, 21 R. 1301/19 Şubat 1884; *Y.EE.*, 125/5, 5 C. 1301/2 Nisan 1884.

[47] BOA, *Y.EE.*, 124/64, 20 R. 1301/19 Ocak 1884.

bile yatıştırabileceğini, memleketin bir parçası konumunda olan Sudan'ın hiçbir şekilde terkine razı olmayacağını beyan etti.[48] Çünkü Osmanlı Devleti'ne göre asıl niyet Mısır ve Sudan'ı işgal etmekti.[49]

Sudan'a müdahale konusu teorik düzeyde ve dış ilişkiler çerçevesinde enine boyuna ele alınırken diğer tarafta Mütemehdi'nin çatışmalarda arka arkaya elde ettiği başarılarla Mehdi hareketi neredeyse bütün Sudan'ı kapladı. Mütemehdiye bağlı birliklerin batıda Darfur ve doğuda Kesela'ya hâkim olmasıyla Mısır-İngiliz idaresinin elinde yalnızca Hartum ve civarı kaldı. Ama buranın da merkezle irtibatı ciddi tehlike altındaydı. Hatta Mütemehdi'nin bildirileri Hartum'a da ulaşmıştı ve şehir halkı, yeni "dava"ya hızlı bir şekilde katılmadıkları takdirde Ubeyd'dekilere benzer bir kaderin kendilerini beklediği konusunda uyarıldı.[50] Mısır'dan Hartum'a gönderilen erzak ve askeri ekipman gemilerinin çoğu limanlara ulaşmadan batırılmaktaydı. Bölgedeki İngiliz yarbayı Hartum'daki askerin savaşacak yeteneğe sahip olmadığını, bu nedenle birliklerin derhal tahliye edilmesi gerektiğini bildirmekteydi. Bu sebeple Hartum valisi kadın ve çocukların Berber'e gönderilmesi için yetkilendirildi. Bu arada telgraf hatları kesildiği için iletişim tamamen kesilmek üzereydi. Gemiler vasıtasıyla iletişim de Mütemehdi birliklerinin ateşli silahlarla saldırıları dolayısıyla akamete uğramıştı. Hartum'a gelen İngiliz temsilci Albay C.W. Wilson (1836-1905), Mütemehdi'ye müsaade edilirse Mısır maliyesini kötü etkileyeceğini, reform teşebbüslerine engel olacağını ve Mısır'daki İngiliz güçlerinin gayrimeşru bir hale geleceğini rapor etti. Zaman giderek daraldığı için Nubar Paşa'nın (1825-1899) göreve gelmesinden sonra önünde bürokratik bir engel kalmayan tahliye işlemleri hızlandırıldı. İngiltere başbakanı Gladstone (1809-1898) yaptığı istişareler sonucunda Gordon'u (1833-1885) tahliye işlemlerini tek elden idare etmek için Sudan'a gönderme kararı aldı.[51]

Şubat 1884 başında Nil yoluyla Hartum'a ulaşan Gordon'un görevi, 10.000 Mısır askeri ile tehlike altındaki 15.000 Hartum halkını tahliye etmekti. Ancak Mütemehdi Muhammed Ahmed ve kayınbiraderi Osman Dikne'nin (ö. 1926) tehditleri nedeniyle zaman daralıyordu. Gordon, hemen faaliyetlerine başladı ve bir ara isyanı bastırmak için Osmanlı Devleti'nden 3.000 asker istemeyi dahi düşündü ancak sonuç alamadı.[52] Daha sonra Mısır'da gözetim altında tutulan nüfuz sahibi Zübeyir'i (1830-1913) Sudan'a genel vali olarak atamayı önerdi fakat İngiltere hükümeti bunu reddetti.[53] Esasında Gordon, Sudan'ın tahliyesinden yana değildi ve yaşadığı zorluklardan sonra tahliye fikrinden

[48] Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 89, dipnot 85. Meselenin çözümüne dair İngiltere'ye teklif edilen anlaşma esasları ve alınan cevaplar için bk. BOA, *Y.EE.*, 125/3, 18 Ca. 1301/16 Mart 1884; *Y.EE.*, 125/4, 19 Ca. 1301/17 Mart 1884; Hariciye Nezâreti Siyasî *(HR.SYS.)*, 996/85, 18 Ca. 1301/16 Mart 1884; *HR.SYS.*, 996/86, 20 Ca. 1301/18 Mart 1884); *HR.SYS.*, 996/88, 29 Ca. 1301/27 Mart 1884.

[49] BOA, *Y.PRK.BŞK*, 8/42, 1 Ca. 1301/28 Şubat 1884.

[50] Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 87; Wingate 1891, s. 62.

[51] Özdağ 2022, s. 65, 68-69.

[52] Özdağ 2018, s. 323; Özdağ 2017, s. 124.

[53] Bundan önce de Şerif Paşa, nüfuzlu oluşu sebebiyle Zübeyir Paşa'nın, bölgeye gidişi sırasında Baker Paşa'ya eşlik etmesini teklif etmişti ama köle ticareti geçmişi dolayısıyla Londra bu teklifi geri çevirmişti. Özdağ 2022, s. 58.

tamamen vazgeçip Hartum'da kalmaya ve burayı muhafaza etmeye karar verdi. Tahkimat için çalışmalar yapsa da Mütemehdi ve Zübeyir nezdindeki girişimleri sonuç vermeyip İngiltere'nin de yardım göndermemesi nedeniyle umutsuzluğa düştü. Mütemehdi taraftarlarının Hartum kuşatması giderek daraldı. Haziran'da Berber isyancıların eline geçti ve 3.500 muhafız öldürüldü. Gordon 10 Ağustos'ta isyancılara ağır kayıp verdirerek onları çekilmeye zorladı, ancak bu geçici bir başarıydı. İngiltere'de kamuoyu baskısıyla hükümet, Gordon'u kurtarmak için harekete geçti. Mısır'a gönderilen birliğin başkumandanı General Wolseley (1833-1913), Gordon'u kurtarmakla görevlendirildi. Eylül 1884'te başlayan operasyon, Nil sularının azlığı ve lojistik zorluklar nedeniyle ağır ilerledi. Birlikler güçlükle 26 Ocak'ta şehre yaklaştığında şiddetli ateşle karşılaştı. Şehir isyancıların eline düşmüş ve Gordon öldürülmüştü. 10 Mart 1885'te Wolseley'in Kahire'ye dönmesiyle İngilizler Sudan seferine son verdi.[54] İngilizler, memur ve askerleriyle Sudan topraklarından ve merkez Hartum'dan çekilmek zorunda kalınca bölgedeki Mısır-İngiliz yönetimi, diğer bir deyişle Kavalalılar'la başlayan Türkiye Dönemi idaresi sona ermiş oldu (1885).[55]

3. Osmanlı-İngiliz Antlaşması (1885)

Wolseley komutasındaki kurtarma birliği, başarısızlığın ardından Sevakin ve Sudan'da çeşitli askeri faaliyetlerde bulundu ancak asıl görevini yerine getiremeden Kahire'ye dönmek zorunda kaldı.[56] Gelinen son durum, İngiltere'nin Mısır'daki varlığını tehdit ettiğinden Londra yeni politika ve stratejiler geliştirmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Osmanlı Hariciye Nezareti Gordon'un bölgeye gönderilmesinden sonra İngiliz parlamentosunda Başbakan Gladstone'a Hartum hakkında yöneltilen soruları ve ilgili cevapları göz önüne alarak İngiltere'nin Berber ile Hartum'un yardımına yetişmek için bir askeri kuvvet göndereceğini ve daha önemlisi bundan sonra Sudan hakkında daha sert bir politikaya yöneleceğini tahmin etmekteydi.[57] Ancak bu yeni politika ileride görüldüğü üzere Sudan'ın merkezi Hartum'da değil kıyı bölgeleri ve daha güneyde işgal faaliyetleri olarak kendini gösterecekti. İngiltere yukarıda kısmen bahsedilen farklı çekincelerden dolayı kendisi yerine Osmanlı Devleti'nin isyan bölgesine müdahil olmasını İstanbul'a teklif ediyor, Bâbıâli'nin harekete geçmesini bekliyordu. Fakat olayların bu kadar basit ve göründüğü gibi olmadığı da ortadaydı. Osmanlı açısından resmin bütünü göz önüne alındığında Sudan'daki olayların gelişimi, Mısır'ın işgalinden önce orada yaşanan gelişmeler ve İngiltere'nin izlediği politikayla büyük benzerlikler gösteriyordu. İngiltere'nin Mısır'a müdahale etmesinde Urabi Paşa ve milliyetçilerin

---

[54] Ömer Kâmil Paşa 1304, s. 82-100.

[55] Kavas 2009, s. 461-463; Warburg 1989, s. 769; Orhonlu 1996b, cilt XIV, s. 363-367.

[56] BOA, Yıldız Esas Evrakı defterleri *(Y.EE.d.)*, defter numarası: 1090, s. 61, 64, 67, 78. Osmanlı Devleti, özelde Wolseley genelde İngilizler'in Kızıldeniz kıyılarındaki faaliyetlerini ve Sudan'daki isyancılar hakkındaki gelişmeleri çok yakından takip etmekteydi. İlgili kayıtlar için bk. BOA, *Y.EE.d.*, defter numarası: 1090, s. 7, 13, 16, 19-20, 54, 55, 60, 61-62, 63, 65-66, 69, 70, 72, 75, 79.

[57] BOA, *Y.A.HUS.*, 178/2, 1 B. 1301/27 Nisan 1884.

başkaldırısı nasıl bir fırsat oluşturduysa, Sudan'da Mehdi önderliğinde başlayan isyan da bu bölgeye müdahale için benzer bir zemin hazırlamaktaydı.[58]

İngilizlerin teklifi karşısında Sultan II. Abdülhamid Mısır idaresinin olması gerektiği gibi işlemeyişi sebebiyle Sudan'daki felaketlerin ortaya çıktığını savunmuştur.[59] Bu yüzden Mısır idaresi istenilen şekilde işlemiş olsaydı, ona bağlı bir bölgede bu gibi hoş olmayan durumların ortaya çıkmaması gerekirdi. Bu nedenle Sudan bölgesinin idaresinin ıslahına teşebbüs etmeden önce Mısır'ın durumunun öncelikle ıslahı gerekliydi ve buradaki durumun düzenli bir hale getirilmesiyle Sudan bölgesinin de oraya uyum sağlaması beklenebilirdi. Osmanlı Devleti bu görüş çerçevesinde Hariciye Nezareti aracılığıyla İngiltere'den, Mısır işlerini çözmek konusundaki görüşlerini Bâbıâli'ye sunmasını teklif etmiş ve hükümetlerin birlikte hareket etmeleri gerektiği için Mısır'dan İngiliz askerinin çıkarılması konusunu gündeme getirmişti.[60] Ancak İngiltere bölgeye Osmanlı'nın müdahalesini talep ve teklif etmekle birlikte Mısır konusuna yanaşmayıp bilinçli bir şekilde Osmanlı'nın teklifinden kendini uzak tutmaktaydı. Altunay Şam'a göre "İngiltere, Sudan'a müdahale etmek için, Bâbıâli'ye yaptığı teklifin reddedileceğini önceden tahmin etmişti. Kendi müdahalesine meşru bir zemin hazırlamak için ilk teklifi Osmanlı Devleti'ne yapmıştı."[61] İngilizler ısrarla ve özellikle Sudan meselesini öne çıkarmakta ve Osmanlı tarafından bölge idaresinin düzeltilmesi gerektiğinin altını çizmekteydiler.[62] Daha sonra İngiltere tarafından Sudan'ın Mısır hükümetine zorla tahliye ettirilmesi gerçekleşmişti. Bundaki amacın ilki Sudan işlerinden dolayı aşırı masrafları ortadan kaldırarak Mısır işlerine mali konular, yani genel borçlar ve Tasfiye Kanunu bahaneleri ile Avrupa'nın müdahalesine fırsat bırakmamaktı. İkinci amaç ise bu şekilde boş kalacak yerlere daha sonra kendisi yerleşmekti.[63]

Osmanlı yetkililerine göre İngilizler asıl fikir ve niyetlerini açıklamaktan çekiniyorlardı. Bununla birlikte devamlı olarak Osmanlı Devleti'ni fikirlerini açıklamaya davet ediyorlardı. Bâbıâli elde ettiği istihbarat sonucunda İngiltere'nin bölgeye dair tasarladığı planların detaylarını öğrenmiş[64] ve Londra'ya her ne teklif

---

[58] Altunay Şam 2001, s. 167.

[59] II. Abdülhamid'in Mehdi olayına bakışı, işgali sonlandırma ve Sudan'a müdahale konusundaki diplomatik çabaları ve duyduğu kaygılar için bk. Yasamee 2011, s. 111-118.

[60] BOA, *Y.EE.*, 4/57, 29 Z. 1304/18 Eylül 1887.

[61] Altunay Şam 2001, s. 167.

[62] BOA, *Y.EE.*, 4/57, 29 Z. 1304/18 Eylül 1887.

[63] Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 90-91.

[64] İngiltere, Mısır idaresi adı altında Süveyş'ten Bâbülmendeb'e uzanan kıyı bölgeleri için Kıbrıs anlaşmasına benzer bir anlaşma yapmayı amaçlıyordu. Bunun yanında, Mısır Hidivi'ne verilen imtiyazlara dair şimdiye kadar çıkarılmış olan fermanların halk adına verilen imtiyazlara dönüştürülmesini ve bu bölgede Doğu Rumeli yönetimine benzer geniş özerkliğe sahip bir yönetim kurulmasını talep ediyordu. Bölgede güvenliği tehdit eden bir durum ortaya çıkarsa, İngiltere'nin izniyle Osmanlı Devleti'nin bölgeye asker göndererek düzeni yeniden sağlaması ve korumasına yönelik girişimlerde bulunabilecekti. Osmanlı makamları Mısır Hükümeti'nin Sudan'ı yönetmekte yetersiz kalması ve sorumluluğun kendilerine geçmesi durumunda bölgenin özel bir komisyon aracılığıyla yönetilebileceğini öngörmekteydi. Ayrıca Hicaz ve Yemen'deki

edilirse edilsin kendi beyanıyla uyuşmadığı takdirde zorluk çıkarmaktan geri durmayacağını anlamıştı. Bâbıâli böylesi önemli ve hassas bir meselede olaylara ve gelişmelere göre hareket etmeyi körü körüne bir hareket kabul ettiği için bunun zararlı ve vahim sonuçları olacağını düşünmekteydi. Yetkililere göre bunca zorluk ve karışıklık içinde istenilen hedefe ulaşmak için Osmanlı Hükümeti'nin belirli bir hareket tarzı, belirli bir hedefi olmalıydı ve bundan asla sapılmamalıydı. Bu yüzden, kayda değer bir sonuç alacağını düşünerek İngiltere üzerinde diplomatik mesaiyi artırmayı tercih etti.[65]

Gerçekleşebilecek bütün senaryoların Mısır işleyişinin doğru bir şekilde çözülmesi ilkesine bağlanması bölgeye askeri bir müdahaleyi engelledi. Müdahalenin reddedilmesi üzerine de İngiltere serbest hareket etmeye başladı. Sonunda Bâbıâli'nin oyalanmasını ve tüm Mısır meselesini açmak girişimi ile zaman geçirdiğini (vakit zâyi ettiğini) gören İngiltere Nisan 1884'te Sevakin'i işgal etti. Ayrıca daha önce (1877) İsmail Paşa ile imzaladığı anlaşmada Aden Körfezi'nin güney kıyılarında Osmanlı egemenliğini tanımış olmasına rağmen Bulhar ve Berbera gibi stratejik öneme sahip Somali limanlarını da işgal etmeye başladı. Öte yandan İtalya da Zeyla'ya yerleşmiş olan İngiltere'nin teşvikleriyle Aseb, Masavva‘ ve Beylül limanlarını zapt etti (1885). Osmanlı Devleti bu işgalleri protesto etmekten öteye geçemedi. Masavva‘ işgalinde Bâbıâli'nin protestolarına cevaben sömürgeci devletler 12 Şubat 1885 tarihli bir yazı ile işgalin sadece asayişin ve ticari güvenliğin korunması gerekliliğine istinaden gerçekleştiğinden bahisle Osmanlı haklarının korunacağını temin ediyorlarsa da durumun böyle olmadığı anlaşılacak ve söz konusu işgaller 1891'de Eritre, 1894'te Somali sömürgesinin kurulmasına yol açacaktı.[66]

Wolseley kumandasındaki birliğin başarısızlığı sonucunda Hartum'un düşmesi ve Gordon'un öldürülmesiyle Mehdi güçleri İngilizlere çok ağır bir darbe vurmuş olsa da kısa bir süre sonra Mütemehdi'nin ölümü Mısır'ı geçici olarak elinde tutmak için İngiltere'ye iyi bir fırsat vermişti. Uluslararası arenada tarafların çözmesi gereken problemler yalnızca Sudan'daki krizle sınırlı değildi. Süveyş kanalı meselesi ve Mısır'ın mali yapısına ilişkin sorunlar da çözüme kavuşturulması gereken önemli konulardı.[67] Nitekim Sudan'daki son olaylar dahi Mısır hazinesini büsbütün tüketmişti. Bir süreden beri bu konuların tartışması diğer koldan yapılmaktaydı. Tasfiye-i Düyûn kanununda değişiklik yapmak için konferans çağrısında bulunuldu. Fransa bu fırsattan yararlanarak tahliye meselesini ortaya çıkararak konferansa onayını bu meselenin çözümüne bağladı. İngiltere ister istemez Fransa ile müzakerelere başladı. Müzakereler esnasında bir ara Mısır'ın tahliyeden sonra Belçika gibi tarafsız bir devlete bırakılması hususunda fikir alışverişi olsa da bu düşünce resmiyet kazanmadı. Müzakereler sırasında Osmanlı, düvel-i muazzama nezdindeki büyükelçilerine gönderdiği 14 Haziran 1884 tarihli genel yazı ile Mısır'da İngiliz işgaline son verilmesini, eğer işgali daha uzatmaya gerek varsa İngiliz askeri yerine Osmanlı askeri konulmasını ve bu da olmadığı takdirde mesela

---

askeri birliklerin sayısını artırarak Sudan kuvvetlerinin güçlendirileceği şeklinde bir çözüm planı hazırladı. BOA, *Y.EE.*, 4/57, 29 Z. 1304/8 Eylül 1887.

[65] BOA, *Y.EE.*, 4/57, 29 Z. 1304/18 Eylül 1887.

[66] Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 92-93.

[67] Altunay Şam 2001, s. 169, 173-174.

Osmanlı, İngiliz, Fransız, İtalyan ve İspanyol askerlerinden oluşan karma bir kuvvet bulundurulmasını teklif etse de girişiminde başarılı olamadı.[68]

Osmanlı aleyhinde hükümler ihtiva eden Londra Konferansı 27 Haziran 1884'te gerçekleşti. Said Paşa'nın (1838-1914) Mısır'ı tahliye için gerçekleştirdiği girişimler sonucunda olağanüstü görevle Hasan Fehmi Paşa (1836-1910) Londra'ya gönderildi.[69] Ancak yürütülen görüşmelerden somut bir sonuç elde edilemedi. Bu teşebbüsten sonuç alınamamasında o dönemde had safhaya ulaşmış olan Sudan meselesinin önemli etkisi bulunmaktadır. Zira Mehdi liderliğindeki Sudan isyanı giderek yayılmış, isyancılar Hartum'u ele geçirerek Mısır komutanı ve Sudan Valisi Gordon Paşa'ya ağır bir yenilgi yaşatmışlardı. İngiltere'nin isyancıları dağıtmak için Hindistan'dan getirdiği askerlerle Hartum'u kurtarma çabalarını sürdürdüğü ve Mısır güvenliğinin de İngilizler açısından tehlikeye düştüğü bir dönemde Mısır'dan askerlerini çekmesi ihtimal dahilinde değildi. Üstelik bu gelişme, İngiltere'nin Mısır'da kalmasına meşru bir zemin hazırlayan bir fırsat olarak değerlendirilmişti.[70]

Mısır'daki İngiliz varlığından tedirgin oldukları için her fırsatta güçlükler çıkaran Fransa ve Rusya'ya karşı İngiltere, Osmanlı Devleti'yle ittifak yapmaya ve Mısır'da bu iki devletin üstünde bir nüfuz elde etme gayesiyle Osmanlı makamlarıyla işbirliği içinde hareket etmeye sıcak bakıyordu. Bu duruma, Süveyş Kanalı'nın güvenliğine ilişkin artan endişeler ile Sudan'da Hidiv yönetimine karşı başlayan isyanın oluşturduğu tehdit de eklenmişti. Söz konusu gelişmeler, yalnızca Mısır'ın güney sınırlarının güvenliğini zayıflatmakla kalmıyor, aynı zamanda zaten ciddi borç yükü altında bulunan hükümetin mali sıkıntılarını daha da derinleştiriyordu. Fransa ve Rusya'dan yardım ümidini kesmiş olan Osmanlı da Mısır'dan çıkmayacakları aşikâr olan İngiltere'yle anlaşmak suretiyle bir fayda elde etmeyi umuyordu.[71] Tahliyenin zamanı konusunda herhangi sınırlandırmadan sakınan İngiltere tarafından Henry Drummond Wolff (1830-1908) müzakereler için İstanbul'a gönderildi.[72] 25 Ekim 1885'te bölgeye gönderilecek birer yüksek komiser vasıtasıyla Mısır meselesinin çözümüne dair bir mukavele imzalandı.[73] İngiltere tarafı Wolff, Bâbıâli ise Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı (1839-1919) komiser olarak tayin etti. Sudan krizi hem Muhtar Paşa yola çıkmadan önce Osmanlı Devleti'nin Mısır meselesindeki diğer hayati hususlar gibi üzerinde hassasiyetle durduğu bir konu olmuş ve ilgili talimatlar bu doğrultuda verilmiş hem de görüşmeler boyunca Muhtar

[68] Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 95-96.

[69] BOA, Mısır (*İ.MTZ(05)*), 24/1189; Hariciye Nezâreti Sefaret (*HR.SFR.)*, 305/18, 12 Ra. 1302/30 Aralık 1884.

[70] Kâmil Paşa 1329, cilt I, s. 25-30; Gündüz 2019, cilt I, s. 128; Altunay Şam 2001, s. 188. Gordon'un Hartum'daki feci akıbetinin bu zamana rastlaması da İngiltere tarafından "tahliye işinin Mısır'da kuvvetli ve düzenli bir idare kurulmasına bağlanmasına" sebep teşkil ediyordu. Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 99.

[71] Gündüz 2019, cilt I, s. 118-128; Altunay Şam 2001, s. 193.

[72] Sürecin nasıl geliştiği ve müzakereler hakkında detaylı bilgi için bk. Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 102-106.

[73] Mısır meselesinin çözümü için izlenecek yol haritasını ve yapılacak asıl görüşmelerin esaslarını ortaya koyan mukavele şartları için bk. Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334, s. 106-107; Bayur 1954, s. 131-133.

Paşa'nın Mısır problemini çözme noktasında her daim meşgul olmasına sebebiyet veren ve asıl mevzulardan önce ilgilenilmesi, halledilmesi gereken stratejik bir dönemeç olmuştur.

Sonuç

Kavalalıların reform ve politikaları, Mısır'ın Osmanlı'dan uzaklaşarak Batı'nın etkisi altına girmesinin temel taşlarını döşedi. Bu dönemdeki etkileşimler uzun vadede Mısır'ın Batı ekonomik ve stratejik çıkarlarına bağımlı hale gelmesine yol açtı. Söz konusu bağımlılık, özellikle İngiltere'nin Mısır'a askeri müdahalesi ve 1882'de Mısır'ın fiilen İngiliz kontrolü altına girmesiyle sonuçlandı, bölgenin bağımsızlığı büyük ölçüde sınırlanmış oldu. Bu yüzden Mısır'daki Osmanlı egemenliğinin tamamı düşünüldüğünde Kavalalılar dönemi (1805-1892) iç finansal bağımlılık ile dış Avrupa etkisinin kesişerek bölgenin siyasi ve ekonomik yörüngesini yeniden şekillendirdiği kritik bir dönemi temsil etmektedir. Başka bir deyişle, çoğunlukla Batı finansal yatırımlarına bağlı olan modernleşme çabalarının, istemeden de olsa yerel yönetimi nasıl zayıflattığını ve yabancı kontrolünü nasıl derinleştirdiğini göstermektedir. Söz konusu dışa bağımlılık Avrupa güçlerine, özellikle İngiltere ve Fransa'ya, Mısır'ın siyasi kararları üzerinde nüfuz sağladı.

Kavalalılar dönemi, Mısır'ın Batı ile olan ilişkilerini önemli ölçüde dönüştürmüş ve bu durum Batı'nın müdahalesine zemin hazırlayan karmaşık bir süreç olarak gelişmiştir. O nedenle Kavalalılar yönetiminin modernleşme politikaları ile dış müdahale arasındaki ilişki simbiyotik bir görünüm arz etmektedir. Mesela Süveyş Kanalı gibi altyapı projeleri ilerleme ve ekonomik büyümeyi simgelerken aynı zamanda Batı etkisini de pekiştirmekteydi. Benzer şekilde, Avrupa finans kurumları Mısır ekonomisi üzerinde önemli bir kontrol elde ederek, onu uluslararası jeopolitikte etkisiz bir unsur haline getirdi ve hatta sömürüye açtı. Mali kriz yalnızca modernizasyonu dış kaynaklardan finanse etmenin değil reformlardan ve pamuk fiyatlarındaki düşüşten kaynaklı iç borç yönetiminin kötü oluşuyla da ilgilidir.

İç istikrarsızlık Mısır'ın yörüngesini daha da karmaşıklaştırdı. Yerel elitler ile yabancı yöneticiler arasındaki çatışmalar, toplum içindeki derin ayrılıkları ortaya çıkardı. Çoğunlukla yabancı hakimiyetine karşı olan muhalif hareketlerin ayaklanmaları sert bir bastırmayla karşılaştı ve Mısır'ın kırılgan bir devlet olduğu algısını güçlendirdi. Hepsinden önemlisi Mısır'ın İngiltere tarafından işgaline somut bir sebep teşkil etti.

Neticede modernleşme, borç ve siyasi istikrarsızlık arasındaki etkileşim, yerel kurumları zayıflatan ve Batı hakimiyetini güçlendiren bir döngüye evrildi. Ve en nihayetinde İngiliz işgaliyle sonuçlandı. Bu açıdan Mısır'daki Kavalalılar dönemi modernleşme çabalarının bir ulusun gidişatını şekillendirmek için dış etkiyle nasıl iç içe geçtiğine dair değerli örnekler sunmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, küresel ekonomiye entegre olmanın hem fırsatlarını hem de tuzaklarını vurgulaması ve sonunda Mısır'ı yabancı kontrole ve iç parçalanmaya karşı savunmasız bırakmasıyla pek çok disiplin tarafından meselenin daha fazla çalışmaya konu edilmesi yerinde ve isabetli olacaktır.

Elde edilen veriler ışığında ve süreç bir bütün olarak ele alındığında Mısır meselesinin, yerel çatışmalar ile emperyal hırsların kesiştiği kritik bir kavşak olduğu sonucuna varılmıştır. Bahse konu olan Mısır meselesinin ön önemli dışa yansımalarından -hatta bir zaman sonra meselenin yapı taşlarından- biri Sudan'daki Mehdi İsyanı'dır. Diğer bir ifadeyle Mehdi İsyanı'nın sebepleri arasında Mısır'daki finansal bağımlılıkla ortaya çıkan yabancıların, bölgenin karar alıcı mekanizmalarında var olması gelmektedir. Ayaklanma Türk-Mısır yönetimine karşı gerçekleşmiş gibi görünse de esasında Batı etkisi ve sömürgeye karşı duyguları harekete geçiren dini bir lider tarafından başlatılmıştır. Temel bulgulara göre Mehdi İsyanı, Anglo-Mısır yönetiminin Sudan üzerindeki kontrolünün zayıflığını da açığa çıkarmıştır. Bu açıdan isyan, sömürgeci güçlere karşı mücadele için geleneksel askeri taktikleri uyarlayan yerli direniş hareketlerinin -belli bir zaman dilimi içinde de olsa- dayanıklılığını göstermektedir.

İsyanın çıktığı ve çok genişlediği bir dönemde Osmanlı'ya, Sudan'a müdahale etme teklifinde bulunuluyorsa da Padişahın buna sıcak bakmamasında konunun esasında Sudan'la değil Mısır ile ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. II. Abdülhamid meselenin bu yönüne vurgu yaparak teklife körü körüne atlamayı tercih etmemiş, İngiltere'nin konuyu saptırmasına dikkatleri çekmiştir. Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin burayla doğrudan ve organik bir bağının olmaması da müdahale teklifinin reddedilmesinde yatan bir arka plan olmalıdır. Zira buradaki Osmanlı egemenliği hiçbir zaman direkt İstanbul üzerinden sağlanmamış, dolaylı bir şekilde Mısır'daki Kavalalı yönetimi üzerinden tesis edilmişti. Dolayısıyla Sudan'a Osmanlı'nın doğrudan müdahalesi bütün yönleriyle o dönem için yepyeni bir olguydu ve daha önce tecrübe edilmemiş bir durum olmasından sebep her türlü sürpriz gelişmeye açıktı. Bu sebeple, yanlış sonuçlarla karşılaşmamak için konunun her zaman geniş ölçekte ve farklı perspektiflerle değerlendirilmesi elzemdir.

Hartum gibi önemli şehirlerin düşüşü, General Gordon'un yenilgisi ve Wolseley tarafından Sudan'da yönetilen başarısız sefer Avrupa'nın Afrika'daki emperyal stratejilerinin sınırlarını ve İngiliz emperyal otoritesinin kırılganlığını göstermiş oldu. Bu gelişmelerden sonra ve genel olarak 19. asrın sonlarına doğru sömürge mantalitesinde çeşitli enstrümanlar devreye girdi. Bilhassa sömürgeci yaklaşımda diplomatik hamleler önemli bir yer işgal etmeye başladı. Yaşananlar özellikle İngiltere'yi sömürge stratejilerini yeniden değerlendirmeye zorlayarak, daha doğrudan kontrol biçimlerini benimseme gibi bir değişime sevk etti. Nitekim Mehdi İsyanı ve akabinde İngiltere'nin aldığı olumsuz sonuçlar güvenlik "tehdidi" gibi sözde bahanelerin uluslararası diplomaside önemli bir manevra aracı olarak hızlı bir şekilde kullanılmasına yol açtı. Neticede Sudan krizi sömürgeci hırslar ile yerli direniş arasındaki karmaşık etkileşimin bir sonucu olarak İngiliz emperyal kontrolünün Mısır'da pekişmesine sebep oldu. Bu yönüyle Mehdi İsyanı'nı sadece yerel bir ayaklanma olarak değil, 19. yüzyıl sonlarındaki emperyalizmin Mısır özelinde daha geniş manevra alanı kazanmasında dolaylı bir rol sahibi/katalizör olarak da değerlendirilebilir.

Emperyal hırslar ve bu doğrultudaki genişlemelerin yanı sıra bölgesel istikrarsızlık ve karmaşık diplomatik müzakerelerle dopdolu olan 19. yüzyılın sonları, Sudan ve Afrika kıtası tarihinde çok önemli bir dönemi işaret eder. Bu bağlamda 1885

Osmanlı-İngiliz Antlaşması, ilkinin yaptırımlar konusunda diplomasiden başka neredeyse hiçbir gücü kalmadığı için, siyasi ve hukuki egemenliğine düşürülen gölgeyi izale etmek, ikincisinin ise daralan süreçte Avrupa devletlerinin baskısından kurtulmak ve uluslararası aktörleri Mısır merkezli sömürge sahalarından uzak tutmak için başvurulması kaçınılmaz bir sonuçtu. Buna göre söz konusu antlaşma sadece Sudan'da karşılaşılan acil zorlukları değil, aynı zamanda Afrika ve Akdeniz'i yeniden şekillendiren daha geniş jeopolitik değişimleri de yansıtmaktadır.

1885 antlaşmasına giden son süreçte Bâbıâli'nin çabaları, emperyal etkinin değişen dalgaları arasında yol almaya yönelik gayretleri yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nin rolü hem bu olaylarda bir katılımcı hem de arabulucu olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı yönetimi, ne pahasına olursa olsun bölgeyi kontrol altında tutmaya kararlı olan İngiliz çıkarlarının sert direnişiyle karşılaşmış ve bu direnişte Sudan'da yaşanan kriz önünde bir engel olmaya devam etmiştir. Bu sebeple gelecekteki araştırmalar için Sudan krizinin diplomasi sahasında Osmanlı'ya teşkil ettiği problemlerin ayrıca ele alınıp incelenmesi yerinde olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezâreti Sefaret (HR.SFR.), 305/18.

Hariciye Nezâreti Siyasî (HR.SYS.), 996/85, 996/86, 996/88.

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1295/102212.

Mısır (İ.MTZ(05)), 24/1189.

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS.), 175/58, 175/104, 178/2.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 4/57, 124/62, 124/64, 124/67, 125/3, 125/4, 125/5.

Yıldız Esas Evrakı defterleri (Y.EE.d.), defter numarası: 1090.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 7/14, 8/42.

Yıldız Perâkende Meşîhat Dâiresi Marûzâtı (Y.PRK.MŞ.), 1/49.

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 7/14.

2. Araştırma ve Kaynak Eserler

Ahmet Cevdet Paşa 2018 — Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 4. cilt, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Altunay Şam 2001 — Emine Altunay Şam, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Takip Ettiği Siyaset*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2001.

Altundağ 1988 — Altundağ, Şinasi, "İsmail Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2. cilt, İstanbul 1988, s. 1115-1119.

Altundağ 1945 — Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945.

Altundağ ts. — Şinasi Altundağ, "Said Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 10. cilt, İstanbul ts., s. 86-89.

Atçıl 2017 — Abdurrahman Atçıl, "Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 2017, s. 89-121.

Barlak 2022 — Hasan Barlak, "Sultan II. Abdülhamid ve Sudan Mehdisi", *ODÜSOBİAD*, C XII/S. 2, 2022, s. 829-850.

Bayur 1954 — Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa -Siyasî Hayatı-*, Sanat Basımevi, Ankara 1954.

Bosworth 1995 — C. E. Bosworth, "Said Pasha", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, 8. cilt, Leiden 1995, s. 859-860.

Colombe 1986 — M. Colombe, "Abbas Hilmi I", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, 1. cilt, Leiden 1986, s. 13-13.

Çelik 2010 — Yüksel Çelik, "III. Selim Devrinde Mısır'da Osmanlı-İngiliz Rekabeti (1798-1807)", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e*

III. Selim ve Dönemi, ed. Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 351-366.

Çetin 2001 — Atilla Çetin, "İsmâil Paşa, Hidiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23. cilt, İstanbul 2001, s. 117-119.

Çolak 2008 — Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C X/S. 2, 2008, s. 141-183.

Deringil 1988 — Selim Deringil, "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-82", *Middle Eastern Studies*, C XXIV/S. 1, 1988, s. 3-24.

Fahmy 2020 — Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, çev. Abdullah Yılmaz, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Fahmy 2010 — Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Gençoğlu 1997 — Mustafa Gençoğlu, *İngiliz Hakimiyetinde Mısır (1882-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

Görgün 2012 — Hilal Görgün, "Urâbî Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42. cilt, İstanbul 2012, s. 167-169.

Gümüş 2018 — Musa Gümüş, *Güç ve Diplomasi, Mısır Meselesi ve Sultan II. Abdülhamid*, Kitabevi, İstanbul 2018.

Güner 2013 — Selda Güner, "Mısır'da Âsi Bir Memlük: Bulutkapan Ali Bey El-Kebîr 1768/69-1773", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C LIII/S. 1, 2013, s. 155-182.

Güner 2015 — Selda Güner, "Mısır'ın Son Memlük Beyleri (1801-1806)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XI/S. 22, 2015, s. 227-266.

Güner Özden 2021 — Selda Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü", Amme İdaresi Dergisi, C LIV/S. 1, 2021, s. 1-29.

Hathaway 2009 — Jane Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlılar'ın Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Heyworth-Dunne ts. — James Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Luzac & Co., London ts.

Holt 1970 — P. M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898: A Study of Its Origins, Development and Overthrow*, Clarendon Press, Oxford 1970.

Jorga 2005 — Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 5. cilt, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Kâmil Paşa 1329	Kâmil Paşa, *Hâtırât-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa (Hâtırât-ı Siyâsiyyât, der-Ahd-i Sultân Abdülhamîd Hân-ı Sânî)*, 1. cilt, Matbaa-i Ebû'z-Ziyâ, Kostantiniye 1329.
Karahan 2017	Ali Karahan, "Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C IV/S. 1, 2017, s. 75-85.
Karal 1938	Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1938.
Karal 1988	Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
Kavas 2009	Ahmet Kavas, "Sudan (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37. cilt, İstanbul 2009, s. 461-466.
Kızıltoprak 2010a	Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yayınları, İstanbul 2010.
Kızıltoprak 2010b	Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
Kimche 1968	David Kimche, "The Political Superstructure of Egypt in the Late Eighteenth Century", *Middle East Journal*, C XXII/S. 4, 1968, s. 448-462.
Koçyiğit 2014	Ömer Koçyiğit, *From Sufî Movement to Statehood: the Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885*. Boğaziçi University, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
Kurşun 2008	Zekeriya Kurşun, "Said Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35. cilt, İstanbul 2008, s. 573-574.
Kutluoğlu 2002	Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25. cilt, Ankara 2002, s. 62-65.
Gündüz 2019	*Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı*, 1. cilt, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.
McCoan 1877	J. C. McCoan, *Egypt As It Is*, Henry Holt and Company, New York 1877.
Mitchell 2001	Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
Orhon 1987	Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1798-1802 Osmanlı Fransız Harbi (Napolyo'nun Mısır Seferi)*, haz. Nuri Taşdelen, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.
Orhonlu 1996a	Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
Orhonlu 1996b	Cengiz Orhonlu, "Habeş Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14. cilt, İstanbul 1996, s. 363-367.

Owen 1993 — Roger Owen, "Egypt and Europe: from French Expedition to British Occupation", *The Modern Middle East: A Reader*, ed. Albert Hourani vd., University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1993.

Ömer Kâmil Paşa 1304 — Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısrî*, Matbaa-i Cerîde-i Askeriye, İstanbul 1304.

Özçelik 2023 — Fatih Özçelik, "Mısır Düyûn-I Umûmiyyesi: 'Caisse De La Dette Publique d'Egypte'ın (2 Mayıs 1876) Kuruluşunda Etkili Olan Faktörler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C XXXIII/S. 3, 2023, s. 1423-1436.

Özdağ 2017 — Abdullah Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", *OTAM* C XLII, 2017, s. 117-148.

Özdağ 2022 — Abdullah Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş: Sudan'da İngiliz Politikası 1881-1899*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

Özdağ 2018 — Abdullah Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXXVII/S. 63, 2018, s. 309-330.

Polat 2015 — Ü.Gülsüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

R. Slatin Pasha 1914 — R. Slatin Pasha, *Fire and Sword in the Sudan: A Personal narrative of Fighting and Serving the Dervishes 1879-1895*, çev. F. R. Wingate, Edward Arnold, London 1914.

Râgıb Râif ve Rauf Ahmed 1334 — Râgıb Râif - Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.

Rivlin 1961 — Helen Anne B. Rivlin, "The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852", *Middle East Journal*, C XV/S. 4, 1961, s. 365-388.

Sanafiri 1993 — İbrahim Muhammed Sanafiri, *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

Searcy 2011 — Kim Searcy, *The Formation of the Sudanese Mahdist State: Ceremony and Symbols of Authority: 1882–1898*, Brill, Leiden-Boston 2011.

es-Seyyid 2004 — Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. cilt, Ankara 2004, s. 563-569.

Süslü 1983 — Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807", *Belleten*, C XLVII/S. 185, 1983, s. 259-280.

Uçarol 2010 — Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010.

Uzunçarşılı 1889 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 5. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1889.

Ülker 1994 — Necmi Ülker, "XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C IX/S. 1, 1994, s. 1-30.

Warburg 1989 — Gabriel R. Warburg, "Some Social and Economic Aspects of Turco-Egyptian Rule in the Sudan", *Belleten*, C LIII/S. 207-208, 1989, s. 769-796.

Wingate 1891 — F. R. Wingate, *Mahdiism and the Egyptian Sudan: Being an Account of the Rise and Progress of Mahdism, and of Subsequent Events in the Sudan to the Present Time*. Macmillan and Co., London 1891.

Yasamee 2011 — F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-188*, The Isis Press, İstanbul, 2011.

Zinkeisen 2011 — Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 6. cilt, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

SUMMARY

This study examines how the Mahdist Uprising in Sudan (1881-1885) functioned as a catalyst that consolidated British dominance in Egypt following the 1882 occupation. The research addresses the interconnected nature of the Egyptian occupation and Sudan crisis, analyzing how Britain strategically utilized Sudanese unrest to legitimize and perpetuate its presence in Egypt. The primary objective is to evaluate Ottoman-Egyptian-British relations during this critical period, emphasizing how the Khedival period (1805-1882) created foundational conditions facilitating both crises.

The study employs comprehensive historical analysis using Ottoman archival documents, British diplomatic correspondence, and contemporary sources. The research adopts a multi-perspective approach, examining events from Ottoman, British, and Egyptian viewpoints to provide nuanced understanding of the diplomatic and strategic considerations that shaped the crisis.

The Khedival period established crucial preconditions for both crises. Under the Kavalalı dynasty, Egypt became increasingly dependent on European financial markets. Successive khedives, particularly Ismail Pasha, pursued ambitious modernization projects resulting in unsustainable debt burdens, leading to the Anglo-French Dual Control system in 1879. European financial penetration fundamentally altered Egypt's political trajectory, with the Suez Canal construction deepening European involvement and establishing strategic interests justifying future interventions.

Central to the study's findings is demonstrating that the Mahdist Uprising served British imperial interests by providing ongoing justification for Egyptian occupation. British officials deliberately presented Sudanese unrest as a direct threat to Egyptian

security, arguing that British forces were necessary to maintain regional stability. This strategy proved remarkably effective in countering international pressure for withdrawal.

Muhammad Ahmad al-Mahdi's movement, while genuinely rooted in Sudanese grievances, was strategically exploited by British policymakers. British military setbacks, including General Gordon's death at Khartoum, paradoxically strengthened Britain's position by reinforcing arguments about regional instability and continued British presence necessity.

Sultan Abdülhamid II's rejection of British proposals for Ottoman military intervention was based on sophisticated political calculations. Ottoman officials recognized that intervention would legitimize British control while potentially entangling the Empire in costly campaigns. This rejection preserved Ottoman legal claims while avoiding complicity in British imperial strategies.

The study concludes that the Sudan crisis was an integral component of British imperial strategy rather than merely a consequence of Egyptian occupation. The Mahdist Uprising was strategically instrumentalized to justify British control over Egypt. This challenges traditional narratives treating these events as separate phenomena, revealing their interconnected nature within broader late 19th-century imperialism patterns. The research demonstrates how peripheral conflicts could be manipulated to serve core imperial objectives.